

مردم و حکومت اسلامی
در اندیشه سیاسی علامه طباطبائی

مهدی امیدی محمد قاسمی، حفیظ الله مبلغ
محمود استیغری، احمد زوالفقاری،
هادی شجاعی، مهدی قربانی

مرکز بین المللی
ترجمه و نشر
المصطفی

سرناسه:	همایش فقه حکومتی (دومین : ۱۳۹۵ : قم)
عنوان و نام پدیدآور:	مردم و حکومت اسلامی در اندیشه سیاسی علامه طباطبائی / جمعی از مولفان؛ نظارت علمی مهدی امیدی.
مشخصات نشر:	قم : مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی (ع)، ۱۳۹۵.
مشخصات ظاهری:	۲۹۶ ص: ۱۴/۵×۲۱/۵ س.م.
شابک:	۹۷۸-۶۰۰-۲۲۹-۱۴۵-۳
وضعیت فهرست نویسی:	فیا
یادداشت:	کتابنامه .
موضوع:	طباطبائی، سیدمحمدحسین (۱۲۸۱ - ۱۳۶۰). — دیدگاه درباره سیاست و حکومت
کوشش:	Tabataba'i, Sayyed Muhammad Husayn — Views on Politics and government
موضوع:	طباطبائی، سید محمدحسین، ۱۲۸۱ - ۱۳۶۰ — نقد و تفسیر
موضوع ۲:	Tabataba'i, Sayyed Muhammad Husayn — Criticism and Interpretation
موضوع:	اسلام و دولت — کنگره ها؛ اسلام و دولت
نام مؤلف:	امیدی، مهدی، ۱۳۴۶ -
ردۀ ابتدایی:	۱۳۹۵ ۸ مهر / BBR ۱۳۹۵
ردۀ بندی دیویر:	۱۸۹/۱
شماره کتابخانه ملی:	۴۵۷۷۶۳۰

حق چاپ برای ناشر محفوظ است

مردم و حکومت اسلامی در اندیشه علامه طباطبائی
 مؤلف: مهدی امیدی و جمعی از محققان
 چاپ اول: ۱۳۹۵ اش / ۱۳۳۸
 ناشر: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی (ع)
 ● چاپ: نارنجستان ● قیمت: ۱۵۰۰۰۰ ریال ● شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۲۹-۱۴۵-۳ نسخه

مراکز پخش

ایران، قم، خیابان معلم غربی (حجتیه)، نبش کوچه ۱۸
 تلفن: ۰۲۵ ۳۷۸۳۶۱۳۴ • تلفکس: (داخلی ۱۰۵) / ۰۲۵ ۳۷۸۳۹۳۰۵
 ایران، قم، بلوار محمدامین، سه راه سالاریه. تلفن: ۰۲۵ - ۳۲۱۳۳۱۰۶
 ایران، قم، مجتمع ناشران، طبقه سوم واحد ۳۰۸. تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۲۲۴۰۲

Telegram: https://telegram.me/pub_almostafa
 Website: <http://www.buy-pub.miu.ac.ir/>

Email: miup@pub.miu.ac.ir
 Website: pub.miu.ac.ir

پایساز از دستۀ اندرکارانی که ما را در تولید این اثر یاری رساندند.

- مدیر انتشارات: مرتضی محمدعلی نژاد شانی ● ناظر چاپ: نعمت الله یزدانی
- مدیر تولید: جعفر قاسمی ابهری ● ناظر گرافیک: مسعود مهدوی
- ناظر فنی: محمدباقر شکری ● صفحه‌آرا: سید محمدرضا جعفری

سخن ناشر

با پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی و در عصر جهانی شدن ارتباطات، پرسش‌ها و چالش‌های نوینی در حوزه علوم انسانی فرا روی اندیشمندان مسلمان قرار گرفت که همه به نوعی برخاسته از مسئولیت دشوار حکومت در این عصر است؛ دورانی که پای‌بندی به دین و سنت در مدیریت همه‌جانبه کشورها بسیار چالش‌برانگیز می‌نماید. از این‌رو مطالعات و پژوهش‌های به‌روز، جامع، منسجم و کاربردی در حوزه دین به اساس معیارهای معتبر جهانی و عمق و اصالت اندیشه‌های ناب، بایسته و ضروری است و جلوگیری از انحرافات فکری و تربیتی پژوهش‌دگان عرصه دین، مهم و مورد عنایت تمامی بنیان‌گذاران این شجره طیبه، به‌ویژه اعمار بزرگ انقلاب اسلامی، امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری (دام ظلّه تعالی) می‌باشد.

«جامعة المصطفیٰ (ص) اللمیة» برای تحقق این رسالت خطیر و در مسیر نشر معارف ناب محمّدی (ص) «مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفیٰ (ص)» را تأسیس کرده است.

در پایان لازم می‌دانیم تلاش همه عزیزانی را که در نشر این کتاب سهمی داشته‌اند، سپاس گزارده، ارباب فضل و معرفت را به یاری بخوانیم تا ما را از دیدگاه‌های سازنده خویش بهره‌مند سازند.

مرکز بین‌المللی
ترجمه و نشر المصطفیٰ (ص)

فهرست

۱۱	پیش‌گفتار.....
۲۳	مجموعه آثار علامه طباطبائی.....
۲۳	۱. آثار منتشر شده علامه : زبان فارسی.....
۲۴	۲. آثار منتشر شده علامه به زبان فارسی.....
۲۵	۳. آثار منتشر نشده یا در معرض انتشار علامه.....
۲۷	۱. تحلیل مفاهیم و تبیین ماهیت حکومت اسلامی.....
۲۷	مفهوم‌شناسی حکومت اسلامی.....
۲۸	۱. حکومت.....
۳۰	۲. حاکمیت.....
۳۲	۳. ولایت.....
۳۵	۴. مشروعیت.....
۳۸	۵. شورا و مشارکت.....
۴۳	۶. بیعت.....
۴۶	۷. نظارت.....
۴۸	ماهیت‌شناسی حکومت اسلامی.....
۴۹	۱. ضرورت حکومت اسلامی.....
۵۱	۲. خصوصیات حاکم در حکومت اسلامی.....

- الف) علم به قوانین الهی ۵۱
- ب) داشتن تقوای الهی ۵۲
- ج) قدرت و مدیریت ۵۳
- د) مرد بودن ۵۳
۳. اهداف حکومت اسلامی ۵۵
۴. امنیت طلبی ۵۹
۵. امنیت و عدالت خواهی ۶۰
۶. رفاه طلبی ۶۰
۷. قارر حکومت اسلامی ۶۴
۲. مبانی نظری جایگاه مردم در حکومت اسلامی ۷۱
- مبانی هستی‌شناختی جایگاه مردم در حکومت اسلامی ۷۲
۱. واقع‌گرایی هستی‌شناختی ۷۳
۲. تشکیکی بودن مراتب هستی ۷۵
۳. هماهنگی در مراتب هستی ۷۷
۴. علیت در مراتب هستی ۸۰
۵. ولایت و حکومت مقتضای نظام آفرینش انسان ۸۳
- مبانی معرفت‌شناسی جایگاه مردم در حکومت اسلامی ۸۶
۱. واقع‌گرایی معرفتی ۸۷
۲. انواع اعتباریات و جایگاه دولت در آن ۸۸
- مبانی انسان‌شناختی جایگاه جمهور در حکومت اسلامی ۹۲
۱. مخلوق الهی بودن انسان ۹۳
۲. دو ساحتی بودن انسان ۹۳
۳. خلاقیت در ادراکات ۹۴
۴. استخدام طلبی ۹۶
۵. ناکافی بودن تدابیر عرفی ۹۷
۳. نقش مردم در مواجهه با طاغوت و زمینه‌سازی حکومت اسلامی ۱۰۹
- شاخصه‌های حکومت اسلامی ۱۱۰
۱. شاخصه‌های نظری حکومت اسلامی ۱۱۰

الف) اجتماع.....	۱۱۱
ب) توحید.....	۱۱۲
ج) ربوبیت الهی.....	۱۱۴
د) ولایت.....	۱۱۵
ه) سعادت حقیقی.....	۱۱۸
۲. شاخصه‌های عینی حکومت اسلامی.....	۱۲۰
الف) شاخصه‌های ساختاری حکومت اسلامی.....	۱۲۰
ب) شاخصه‌های حکمرانی حکومت اسلامی.....	۱۲۴
شاخصه‌های حکومت‌های غیراسلامی (طاغوت).....	۱۲۶
۱. شاخصه‌های نظری حکومت‌های غیراسلامی.....	۱۲۶
۲. شاخصه‌های عینی حکومت‌های غیراسلامی.....	۱۳۰
الف) حق‌داری و تبعیض از باطل.....	۱۳۱
ب) ابتناء بر اراده اکثریت با اقلیت مستبد.....	۱۳۳
شیوه‌های مواجهه با حکومت‌های غیراسلامی (طاغوت).....	۱۳۴
۱. تشکیل دولت در دولت.....	۱۳۵
۲. تعامل توأم با ارشاد.....	۱۳۷
۳. تعامل توأم با اعتراض.....	۱۳۹
۴. تقابل، قیام و انقلاب.....	۱۴۲
۴. نقش مردم در تشکیل و مشروعیت بخشی حکومت اسلامی.....	۱۴۷
نقش مردم در تشکیل حکومت اسلامی.....	۱۴۷
۱. تبیین عقلی.....	۱۴۸
۲. تبیین نقلی.....	۱۵۳
نقش مردم در مشروعیت حکومت اسلامی.....	۱۶۰
۱. مفهوم مشروعیت.....	۱۶۱
۲. ملاک مشروعیت حکومت.....	۱۶۳
الف) مردم و مشروعیت حکومت در عصر حضور.....	۱۶۸
ب) مردم و مشروعیت حکومت در عصر غیبت.....	۱۷۳
سه روش حکومت از منظر علامه.....	۱۸۵

۵. نقش مردم در تدبیر و اداره حکومت اسلامی: راهبردها و راهکارها..... ۱۹۳
- نقش تفکر راهبردی در بهینه‌سازی مدیریت سیاسی - اجتماعی..... ۱۹۴
- راهبردها و راهکارهای مشارکت مردم در اداره حکومت اسلامی..... ۱۹۷
۱. راهبرد تعاون و همکاری..... ۱۹۸
- الف) تعاون عملی..... ۲۰۲
- یکم. تعاون اقتصادی..... ۲۰۳
- دوم. تعاون سیاسی..... ۲۰۶
- ب) تعاون فکری..... ۲۰۹
۲. راهکارهای تعاون و همکاری مردم در اداره جامعه اسلامی..... ۲۱۳
- الف) طراحی ساختار مشارکت‌پذیر در حوزه‌های مختلف..... ۲۱۳
- ب) رشد و تقویت آگاهی‌های عمومی..... ۲۱۵
- ج) ایجاد استراتژی‌های لازم برای فعالیت‌های مولد..... ۲۱۷
۳. راهبرد نظارت..... ۲۱۹
- الف) نصیحت..... ۲۲۱
- ب) امر به معروف و نهی از منکر..... ۲۲۵
- ج) راهکارهای تحقق نظارت مردمی بر حکومت..... ۲۲۸
- یکم. ارتقا نقش نخبگان اجتماعی و گروه‌های مردم نهاد..... ۲۲۹
- دوم. ارتباط مستمر دولت و مردم..... ۲۳۱
- سوم. ایجاد سازوکارهای نظارتی..... ۲۳۳
۴. راهبرد اصلاح و تغییر..... ۲۳۴
- راهکارهای تحقق راهبرد اصلاح و تغییر..... ۲۳۹
- یکم. تقویت باور و اراده عمومی در جهت اصلاح..... ۲۳۹
- دوم. مطالبه فزاینده عمومی از حاکمان..... ۲۴۱
- سوم. مشارکت فعال در چارچوب فرایندهای قانونی..... ۲۴۳
۶. مردم‌سالاری دینی و دموکراسی غربی..... ۲۵۱
- عناصر بنیادی مردم‌سالاری (دموکراسی)..... ۲۵۲
- عناصر اصلی مردم‌سالاری در اندیشه سیاسی علامه طباطبائی..... ۲۵۹
۱. مشارکت مردم در مسائل سیاسی..... ۲۵۹
۲. آزادی..... ۲۶۱

۲۶۳	۳. برابری و مساوات در برابر قانون
۲۶۳	۴. مقبولیت نظام سیاسی حاکم (رضایت مردم)
۲۶۵	نقطه عزیمت مردم‌سالاری دینی در اندیشه سیاسی علامه طباطبائی
۲۶۹	مشخصه‌های مردم‌سالاری دینی از منظر علامه طباطبائی
۲۷۰	۱. حوزه مبانی
۲۷۰	الف) پذیرش اراده اکثریت در چارچوب قوانین اسلامی
۲۷۱	ب) توجه توأمان به حقوق و تکالیف
۲۷۲	ج) حق انتخاب مشروع
۲۷۳	د) توجه به حقوق اقلیت
۲۷۴	۲. حوزه اهداف و آرمان‌ها
۲۷۴	الف) پادیند در ارزش‌ها در ساختار سیاسی
۲۷۴	ب) تأکید بر اهداف کلی و معنوی
۲۷۵	ج) تقدم عدالت بر آزادی
۲۷۶	۳. حوزه روش‌ها و راه‌کارها
۲۷۶	الف) تأکید بر نظارت درونی
۲۷۸	ب) تأکید بر ابزارهای مشروع
۲۷۸	دموکراسی در بوته نقد
۲۷۹	۱. حاکمیت روح استثمار
۲۷۹	۲. عدم اولویت حق
۲۸۰	۳. استبداد جمعی
۲۸۱	۴. اختلاف طبقاتی
۲۸۷	کتابنامه

پیش‌گفتار

شناخت آراء و اندیشه‌ای مفاکران و اندیشمندان زمینه‌ساز معرفت به زوایایی از حقایق جهان هستی و تعالی نفسانی حاصل از این درک و معرفت است. فهم جهان اجتماعی نیز از این قاعده مستثنی نیست و شناخت آراء و افکار علماء علوم اجتماعی و صاحبان حکمت می‌تواند زمینه معرفت جدیدی از زیست محیط اجتماعی یا معنا و مبنای حیات جمعی را برای ما فراهم سازد. اندیشه‌های منسجم از ساختاری سازمان‌یافته برخوردارند و نظام معنایی آنها اغلب جاری مفاهیم بدیهی یا تعریف شده، مبانی، اصول و شاخه‌ها است. واضح است که صورت ذهنی هر یک از واژگان در تصدیق نسبت به گزاره‌هایی که این واژه‌ها در آن به کار گرفته می‌شوند بسیار اثرگذارند. مفاهیم همان صورت‌های ذهنی هستند که در مرحله تصدیق، به شدت به آنها وابسته‌ایم. هر مکتب فکری دارای مجموعه‌ای از واژگان و مفاهیم خاص خود است که بدون درک آن، تصدیق به گزاره‌های خبری و انشایی آن مکتب و نظام معنایی آن میسر نمی‌باشد. بی‌تردید اسلام نیز به عنوان یک دین جامع و کامل که در تمام شئون و عرصه‌های مرتبط با ساحات وجودی انسان برنامه ارائه

کرده است، برخوردار از این خصیصه است. یکی از این عرصه‌ها، حوزه سیاسی اجتماعی به طور عام و حکومت اسلامی به طور خاص است. بررسی این که آیا اسلام فقط به مسائل ارزشی و معنوی می‌پردازد یا آن که به تشکیل حکومت، اداره جامعه و نظام‌سازی نیز اهتمام دارد، با تحلیل مفاهیم دینی امکان پذیر است. از این رو فهم دیدگاه اسلام در این عرصه یا نظر به مفاهیم سیاسی آن ضروری می‌نماید. یکی از روش‌هایی که می‌تواند یاریگر محقق در کشف صحیح اندیشه سیاسی اسلامی باشد، رجوع به متون اولیه دین همچون قرآن و سنت است. روش دیگر مراجعه به اندیشه‌های صاحب‌نظران و متفکران دینی و استخراج اصطلاحات و مفاهیم سیاسی اسلام از منظر آنان است. در این رویکرد مفاهیم سیاسی از منظر آراء و اندیشه‌های یک متفکر استخراج و جایگاه آن در نظام اندیشه‌ای وی مورد بررسی قرار می‌گیرد. سپس در صورتی که این اندیشه از منظر دینی ارائه شده باشد به عنوان دیدگاه دینی آن متفکر معرفی می‌گردد.

از آنجا که علامه سید محمدحسین طباطبائی به عنوان مفسر بزرگ قرآن، فیلسوف اسلامی معاصر، فقیه، عارف اسلامی و حتی فیلسوف اجتماعی سیاسی و صاحب‌نظر در بسیاری از مسائل اسلامی شناخته شده‌اند، تأمل در اندیشه‌های سیاسی وی برای علاقه‌مندان به اندیشه‌های سیاسی امری ضروری می‌نماید. از میان موضوعات پژوهشی در حوزه مطالعات سیاسی نیز امروزه، تحلیل و بررسی مناسبات میان مردم و حکومت و نقش و جایگاه آنان در عرصه سیاسی از اهمیت بسزایی برخوردار است. متفکران مسلمان در این باب فی الجمله بر این باورند که در صورت تحقق صحیح اسلام و احکام آن در جامعه، الگوی بسیار مطلوبی از رابطه مردم و حکومت به منصه ظهور خواهد رسید که به

مراتب از نظام‌های دموکراتیک معاصر ریشه دارتر، پیشرفته‌تر و متعالی‌تر است. امام خمینی (ره) در این باره می‌فرماید: اگر مهلت دهند و بگذارند که این احکام (اسلامی) یکی یکی پیاده بشود، مسائل سیاسی‌اش، مسائل اقتصادی‌اش (و) سایر مسائلش پیاده بشود، آن وقت می‌فهمند که نه دموکراسی‌های پوچ آنها در مقابل دموکراسی حقیقی اسلامی چیزی است و نه حقوق بشر آنها؛ آن بشر دوستی آنها؛ با آنچه در اسلام است طرف مقایسه است.^۱ علامه طباطبائی نیز در این زمینه می‌نویسد: بر خلاف این ادعا که آزادی، دموکراسی و حقوق بشر را غربیان برای انسان به ارمغان آورده‌اند اسلام، پس از دیگران در ۱۴۰۰ سال پیش با معارف قوی خود در بهترین وجه، اصل امر را به بشریت عرضه نموده است، ولی غرب با تبلیغات نادرست خود، به جوامع و ملت‌ها تلقین کرد که حقوق بشر را آنان آورده‌اند.^۲

کتاب حاضر که توسط جمع انضامی گروه پژوهشی فلسفه سیاسی در دایرةالمعارف علوم عقلی موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی (ره) تألیف گردیده است، متکفل بررسی رابطه بین حکومت اسلامی در اندیشه سیاسی علامه طباطبائی است.

دستیابی به نوع بینش و دیدگاه هر اندیشمندی در باب مسائلی که در آن خردورزی نموده و احیاناً تأملاتی داشته است، در گام نخست، منوط به بازخوانی مفاهیم و تحلیل معانی مرتبط با آن است همانگونه که تصدیقات متفرع بر تصور همین معانی نیز از اهمیت مضاعفی برخوردار است. فصل اول کتاب که توسط محقق ارجمند جناب حجة الاسلام آقای محمد قاسمی دانش پژوه مقطع دکتری علوم سیاسی تهیه و تدوین شده

۱. صحیفه امام، ج ۶، ص ۳۱۹.

۲. المیزان، ج ۶، ص ۵۰۶.

است؛ به بررسی مفاهیم سیاسی متناظر با نقش و جایگاه مردم در حکومت اسلامی تخصیص یافته است. مفاهیمی چون ولایت، بیعت، حکم، شریعت، شورا، نصیحت و امر به معروف و نهی از منکر به مثابه مفاهیم مختص دینی و اسلامی است که پژوهشگر محترم عناوین فوق را در قالب واژگان حکومت، ولایت، حاکمیت، مشروعیت، مشارکت، بیعت و نظارت بیان کرده است. سپس به بررسی ماهیت حکومت اسلامی در قالب وجه ضرورت، اهداف و قلمرو آن و نیز مختصات حاکم اسلامی پرداخته است. از نظر علامه زندگی اجتماعی و به تبع آن، تشکیل حکومت برای جامعه امری ضروری است و حکومت و جامعه مطلوب و آرمانی، حکومتی است که هدف حقیقی آن نیل به سعادت دنیا و آخرت است.

تنها روش و مسیر صحیح برای نیل به این هدف، پیروی از راهی است که دین ترسیم نموده است. ولایت الهی یا حکومت اسلامی تحقق بخش اهداف والای آن است؛ از آنجا که حق حاکمیت بر انسان و تصرف در افعال ارادی او از طریق امر و نهی و اعمال سیاست حق ذاتی خداوند است و تبلور و ظهور حاکمیت در غیر خداوند متعال، صرفاً منوط به اذن الهی است؛ پس تنها خداوند است که بر جمیع انسانان ولایت دارد و عهده دار تدبیر حیات آنها است. او این ولایت ذاتی را از طریق پیامبران الهی و اوصیاء آنها در جامعه بشری اعمال می‌نماید. همانگونه که از طریق پیامبر اسلام (ص) و امامان معصوم (علیهم‌السلام) به این امر اهتمام داشته است. این ولایت در همه اعصار حتی در عصر غیبت معصومین نیز تداوم دارد و بر عموم مردم بخصوص بر مسلمین فرض و واجب است که برای تحقق ولایت الهی بر اساس سنت نبوی و سیره معصومین تلاش نمایند.

پذیرش این بیان و نیز هر گونه تصور و تصدیق در مقام انتقال معانی مراد از علامه طباطبائی منوط بر ارائه بنیادهای نظری اندیشه ایشان است،

از این رو در گام بعد، لازم بود مبانی نظری اندیشه‌های اجتماعی و سیاسی علامه همچون مبانی هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی و انسان‌شناختی که فصل دوم عهده دار آن است، مورد بررسی قرار گیرد.

این فصل به قلم دانشور محترم جناب حجة الاسلام آقای مبلغ دانش پژوه دکتری علوم سیاسی نگاشته شده است. واقع‌گرایی هستی‌شناختی و ضرورت انطباق آراء عمومی و قواعد اجتماعی با واقعیت‌های جهان هستی، وجود سلسله مراتب در هستی و لزوم وجود برترین مراتب صفات و فضائل در شخص حاکم، هماهنگی در آفرینش و ضرورت وحدت و انسجام در سلسله مراتب حکومت، وجود رابطه علیت و معلولیت در هستی و علی بودن فطرت برای خواست عمومی ولایت و حکومت از نتایج مبانی هستی‌شناختی جایگاه مردم در حکومت از منظر علامه است. واقع‌گرایی معرفت‌شناختی و امکان صدق آراء عمومی در صورت انطباق با واقع، شناخت فطرت و ولایت و حکومت در کنار شناخت‌های اعتباری و نیاز مردم به جعل ماهیم اعتباری از جمله ریاست و حکومت، و مدنی بالطبع بودن انسان در عین امکان استخدام یکسویه استثمارگرانه، از نتایج معرفت‌شناختی جایگاه مردم در حکومت در نگاه علامه است. از منظر انسان‌شناختی نیز، وجود در سالت جسم و روح در انسان و به تبع آن دو فطرت اجتماع‌گرا و خودگرا را مبانی نیازمندی انسان به جعل قانون از طرف خداوند و تعیین روش زندگی از سوی او از طریق ارسال رسل و نزول وحی الهی است.

شریعت الهی با دارا بودن دو قسم از احکام ثابت و متغیر قادر به تطبیق با نیازهای انسان در هر عصر و زمانه‌ای است. چرا که در امور متغیر می‌توان مقتضیات زمانه را مورد توجه قرار داد و از آراء عمومی و مشورت مردم نیز در تشخیص موضوعات احکام بهره‌مند گردید.

با این حال، بررسی دقیق‌تر نقش مردم در حکومت اسلامی از منظر علامه طباطبائی نیازمند تفکیک سه حوزه مبادی تحقق حکومت اسلامی، تشکیل حکومت اسلامی و تثبیت و اداره حکومت اسلامی و نهایتاً ساختار نهایی حکومت اسلامی بود از این‌رو چهار فصل دیگر کتاب به این مباحث اختصاص یافته است. فصل سوم که توسط محقق گرامی جناب حجة الاسلام آقای راست پسر کارشناس ارشد علوم سیاسی تهیه و تدوین شده است، به بررسی جایگاه مردم در مواجهه با نظام‌های طاغوتی و زمینه‌سازری حکومت اسلامی می‌پردازد. در این فصل ابتدا شاخصه‌های نظری، ساختاری و حکمرانی حکومت اسلامی و حکومت‌های غیر اسلامی (طاغوت) ارائه می‌گردد و سپس شیوه‌های مواجهه مردم با حکومت‌های غیر اسلامی که به عنوان گام‌های تمهیدی برای تحقق حکومت اسلامی است، بررسی می‌شود. تأکید ویژه بر اجتماع و مصالح اجتماعی، اخذ توحید و نفی طاغوت به عنوان زیرساخت معرفت حکومت، تعیین ربوبیت الهی به عنوان خاستگاه اصلی هدایت تشریعی نظام، معرفی امام به عنوان محور هدایت، ولایت و اجتماع، ابزاری دیدن حکومت و هدف‌گذاری سعادت حقیقی - مادی و معنوی - به عنوان غایت حکومت و اخذ اعتدال به مثابه مبنای رفتاری حکومت، عمده‌ترین شاخصه‌های نظری حکومت اسلامی از منظر علامه؛ و دوساحتی بودن اهداف ساختاری، جهت‌دهی ساختار به سمت حق‌گرایی و عدالت، مردم‌سالاری در مقام اجرا، شاخصه‌های ساختاری حکومت اسلامی در نگاه علامه طباطبائی است. این در حالی است که ابتناء بر شرک و کفر، خودمحموری، طغیان در برابر حق، استکبار در مقابل توحید، ریاست مادی‌گرایان (اهل ظلم استثمار و شهوات) بر جامعه، اتخاذ بهره‌مندی دنیوی به عنوان غایت حکومت، از شاخصه‌های نظری

حکومت‌های غیراسلامی و روی‌گردانی از حق، حاکمیت روح استخدام، استبداد و استکبار در حاکمان، ضعف بنیادین در جهت‌دهی انسان‌ها به سمت سعادت و کمال، ابتناء قوانین بر اراده مبتنی بر امیال و عواطف اکثریت، عمده‌ترین شاخصه‌های عینی حکومت‌های غیراسلامی از منظر علامه است. اسلام و به‌طور خاص مذهب تشیع بر اساس حکم اولیه نافی پیروی از هر یک از انواع حکومت‌های غیراسلامی و طاغوتی است اما به حکم ثانویه، آن‌هم در جهت تأمین مصالح مومنان و به اذن امام، مشارکت محدود و هم‌نوعی مشروط با آنان را تا زمان رفع اضطرار می‌پذیرد. تشکیل نظام دولت در درایت تعامل، توأم با ارشاد، تعامل توأم با اعتراض، قیام و انقلاب چهار شکل از تعامل با حکومت‌های غیراسلامی است. استفاده از روش دعوت و ارشاد، اتخاذ روش مقاومت مسالمت‌آمیز و سلبی، و نهایتاً در پیش گرفتن روش جهاد و مبارزه، راهکارهای تدریجی مقابله با این نظام‌ها از منظر علامه طباطبائی است. تسبیب این رویکردها و روش‌ها با هدف زمینه‌سازی برای تحقق حکومت اسلامی صورت می‌گیرد.

فصل چهارم که به بررسی نقش مردم در فرایند تشکیل و مشروعیت‌بخشی حکومت اسلامی می‌پردازد توسط پروفسور ارجمند جناب حجة الاسلام آقای محمد ذوالفقاری دانش پژوه دکتری علوم سیاسی تدوین گردیده است. ایشان ضمن تبیین عقلی و نقلی نقش مردم در حکومت اسلامی از دیدگاه علامه طباطبائی، مقوله مشروعیت بخشی حکومت اسلامی توسط مردم در دو مقطع عصر حضور و عصر غیبت معصوم را از منظر علامه مورد بررسی قرار داده است و به این نتیجه دست یافته است که نقش مردم در عصر حضور فعلیت بخشی و استمرار حکومت معصوم است و مردم هیچ نقشی در مشروعیت بخشی به حکومت معصوم

ندارند اما در عصر غیبت برخی عبارات علامه مشعر به این است که نقش مردم بر اساس حق و تکلیف در گستره بیشتری نمود می‌یابد و اقدام مؤمنین در تعیین حاکم، از ارزش مشروعیت بخشی نیز برخوردار می‌گردد. با این حال به سه دلیل نمی‌توان به این نتیجه بسنده کرد زیرا اولاً: طائفه مؤمنین دارای مراتبی متنوع از ایمان می‌باشند و نمی‌توان رهبری جامعه مؤمنین را به افراد محدود سپرد. ثانیاً: از منظر علامه مسلمانان موظف به حفظ سیره نبوت و امامت می‌باشند که بر اساس حاکمیت و ولایت الهی قوام یافته است. ثالثاً: با توجه به شرایط دیگر حاکم از منظر علامه؛ مشروعیت حکومت از آن زبده‌ترین مؤمنان در علم و عدالت و تدبیر خواهد بود. در این صورت هیچگونه تناقضی بین نظریه علامه طباطبائی و نظریه ولایت فقیه وجود نخواهد داشت.

فصل پنجم که به قلم دانشور ارجمند جناب حجة الاسلام آقای شجاعی دانش پژوه دکتری علوم سیاسی نگارش یافته است، به نقش مردم در تدبیر و اداره حکومت اسلامی اختصاص یافته است. در این فصل پس از تبیین نقش تفکر راهبردی در زمینه مآزی مدیریت سیاسی، اجتماعی؛ راهبردها و راهکارهای حضور مردم در اداره حکومت اسلامی از منظر علامه طباطبائی ارائه گردیده است. راهبرد نخست، تعاون و همکاری است که در دو عرصه تعاون عملی و تعاون فکری نمود می‌یابد. راهکارهای تعاون و همکاری از منظر علامه عبارتند از طراحی ساختارهای مشارکت‌پذیر در جامعه، رشد و تقویت آگاهی‌های عمومی، ایجاد بسترهای لازم برای فعالیت‌های مولد. راهبرد دوم نظارت است که با دو شیوه «نصیحت» و «امر به معروف و نهی از منکر» قابل پی‌گیری است و راهکارهای آن شامل ارتقاء نقش نخبگان و گروه‌های مردم‌نهاد،

ارتباط مستمر دولت با مردم و ایجاد سازوکارهای نظارتی خواهد بود. راهبرد سوم اصلاح و تغییر است. علامه در این زمینه نیز راهکارهایی چون تقویت باور و اراده عمومی در جهت اصلاح امور، مطالبه فزاینده خیرهای عمومی از حاکمان و مشارکت فعال در چارچوب فرایندهای قانونی را پیشنهاد نموده است.

فصل نایابی کتاب که در واقع به ساختار کلان حکومت اسلامی و تمایز آن با ساختار دموکراسی غربی از منظر علامه طباطبائی می‌پردازد، تحت عنوان تبیین مردم‌سالاری اسلامی و بررسی دموکراسی غربی توسط پژوهشگر ارجمند، آیت‌الله حاج‌الاسلام آقای مهدی قربانی دانش پژوه دکتری علوم سیاسی تدریس داشته است. در این فصل ابتدا عناصر اساسی و مشترک میان انحاء دموکراسی، باون لحاظ مبانی نظری آنها مورد بررسی قرار گرفته و سپس نکرش علامه طباطبائی به این عناصر در چهار محور: مشارکت سیاسی، آزادی، برابری و مساوات قانونی، و رضایت عمومی به مثابه مقبولیت نظام سیاسی مورد بحث قرار گرفته است. دانشور گرامی سپس تلاش کرده است علامه تبیین مشخصه‌های مردم‌سالاری دینی را از منظر علامه در سه حوزه پیش فضاها و مبانی؛ اهداف و آرمان‌ها، و روش‌ها و راهکارها تبیین نماید. و نهایتاً نتایجی که علامه بر دموکراسی غربی را بررسی نماید. در نگاه علامه دموکراسی غربی با حاکمیت روح استخدام و استثمار، عدم اولویت حق، استبداد جمعی و اختلاف فاحش طبقاتی همراه است.

بدیهی است اثر فوق گامی نخست در جهت تبیین و تشریح دقیق اندیشه‌های سیاسی متفکران اسلامی در موضوعات خاص می‌باشد و از آنجا که اندیشه‌های سیاسی علامه طباطبائی نیز با برداشت‌های متفاوتی

همراه بوده است نمی‌توان اثر فوق را تنها تفسیر اندیشه‌های ایشان در این باب تلقی کرد بلکه هر یک از مولفین این اثر تفسیر و برداشت علمی خود از آراء و اندیشه‌های علامه طباطبائی را ارائه نموده‌اند اما به‌طور اطمینان‌بخشی باید اذعان نمود این اثر که پس از دو مرحله ارزیابی درون‌گروهی و برون‌گروهی نگارش یافته است، توانسته است طرح مبسوط، مستند و منسجمی از آراء وی در این زمینه ارائه نماید.

اینک لازم می‌دانم قبل از ورود به مقالات تدوین شده توسط پژوهشگران این مجلد این اثر؛ مروری اجمالی به حیات علمی علامه طباطبائی داشته باشیم.

علامه سید محمد حسین طباطبائی (۱۲۸۱ ه.ش / ۱۳۲۱ ق. - ۱۳۶۰ ه.ش / ۱۴۰۰ ق) در زمان درخشان‌ترین علمای اسلام در قرن اخیر است. احیای معارف قرآنی از یک سو و تجدید حیات حکمت الهی از سوی دیگر در حوزه علمیه قم، بزرگ‌ترین خدمت این عالم ربانی و حکیم صمدانی است. علامه طباطبائی از لحاظ روش، در تربیت فیلسوفان عقل‌گرای مشائی است اما از لحاظ ساختار بحث و مسایل فلسفی، نیلسوفی متعلق به حوزه حکمت متعالیه است. ایشان به نحوی بی‌سابقه توانسته است مرزبندی مشخصی از فلسفه نسبت به سایر علوم اسلامی همچون کلام، عرفان ارائه نمایند. آثار فقهی و تربیتی یافتگان محضر پرفیض او، دو میراث گران‌بهای جامعه اسلامی معاصر است.

منطق به‌کار گرفته شده در آثار ایشان همانند سایر حکمای اسلامی، منطق ارسطویی است و روش وی مبتنی بر استدلال‌های عقلی و برهان است.^۱

۱. منصور ایمان پور؛ روش کلامی و فلسفی علامه طباطبائی؛ فصلنامه علامه، سال دوم، شماره دوم، ۱۳۸۲، ص ۷۲.

المیزان تحقیقاً نقطه عطفی در تاریخ تفسیر شیعی بلکه در تاریخ تفسیر قرآن به قول مطلق است. روش تفسیر قرآن به قرآن یا متن به متن در المیزان (که با نظر به مقدمات حکمت ارائه گردیده است) و مباحث مستقل آن، دو ویژگی بارز این تفسیر گران‌سنگ است. المیزان به حق، دایرة‌المعارف بزرگ اسلامی است که هیچ محققى در پژوهش‌های اسلامی خود از آن بی‌نیاز نیست. از سوی دیگر کتاب ابتکاری اصول فلسفه و روش مابیس، تعلیقات بر اسفار و نیز تقریر حکیمانه و موجز علامه از آخرین دستاوردهای حکمت متعالیه در نهاییه الحکمه، سرآغاز یک تحول مطلوب در الیاسف است. علامه طباطبائی از علمای صاحب روش ماست. بیان متقن، منجمله، متنوع و دور از حشو و زوائد، خصیصه لاینفک آثار این دانشور بصیر است. دکتر سیدحسین نصر در ترجمه انگلیسی کتاب شیعه در اسلام می‌نویسد: علامه منزله نمادی از آنچه که بیش از همه در سنت دیرین علم و دانش اسلامی پایدار است می‌باشد و حضورش (نیز) در بر دارنده عطری از میوه معرفت الهی است.^۱

علاوه بر کتاب‌های یاد شده، آثار فراوانی به زبان‌های عربی و فارسی در قالب کتاب، رساله، مقاله، مذاکره و نیز پاسخ به پرسش‌های مختلف، از علامه به جا مانده است که هر یک به نوبه خود آموزنده و خردآفرینی است. بسیاری از این آثار در حکم تفسیر و تبیین و بسط المیزان به حساب می‌آیند. عظمت و درخشش المیزان که ام‌الکتاب علامه محسوب می‌شود باعث شده است دیگر آثار این رجل الهی - آن چنان که باید و شاید - مورد عنایت ارباب نظر واقع نشوند. علامه طباطبائی کتاب خاصی در بحث سیاست و حکومت ارائه نکرده‌اند بلکه این موضوع را به صورت پراکنده در آثار مکتوب خود به ویژه در «المیزان» مورد توجه قرار داده‌اند.

مبانی نظری علامه در باب اصالت وجود، تشکیک مراتب وجود و مراتب خلقت در کتاب بدایه الحکمه و نهایه الحکمه، مراتب نفس در «انسان از آغاز تا فرجام»، مراتب باطنی دین و ولایت در «رساله الولایه» و مباحث اجتماعی دین در کتاب «روابط اجتماعی در اسلام» و دیگر آثار علامه از جمله تفسیرالمیزان قابل پی گیری است.

دکتر نصر در مقدمه کتاب «شیعه در اسلام» تألیف علامه طباطبائی از این کتاب به عنوان رساله ای در حکومت اسلامی تعبیر می کند. آقای شیخ محمد مهدی آصفی در مقدمه ترجمه عربی کتاب مذکور آورده است: «در ابتدا علامه اصالت فقهی مسئله سیاست و حکومت در اسلام را بیان کرده و از ارتباط عمیق میان فطرت و شریعت الهی پرده برداشته است، سپس به معنای ولایت و ضرورت آن در اجتماع پرداخته و طبیعت تبدل و ثبات در شریعت اسلامی را توضیح داده است. پس از آن مقایسه ای گذرا میان سازمان های سیاسی موجود و نظام سیاسی اسلام نموده است. سپس به اختصار، به شخصیت حاکم اسلامی اشاره نموده است. سرانجام اظهار می دارد که زندگی پیامبر ﷺ منبع مهم برای بیان نظام حکومت و سیاست می باشد که توسط آن حضرت به مرحله اجرا در آمده است.^۱

بدیهی است اثر فوق برداشت نویسندگان مقاله در باب اندیشه های علامه طباطبائی است و نمی تواند جامع مباحثی باشد که علامه طباطبائی در عرصه فلسفه سیاسی ارائه نموده اند بلکه لازم است مباحث فلسفی سیاسی این حکیم فرزانه به ویژه مبحث مناسبات میان مردم و حکومت اسلامی از میان مجموعه آثار ایشان و به طور خاص تفسیر گران سنگ المیزان اصطیاد گردد.

۱. علامه طباطبائی؛ نظریه سیاست و حکومت در اسلام؛ ترجمه به عربی: آصفی، بیروت: انتشارات دارالغدیر.

مجموعه آثار علامه طباطبائی

۱. آثار منتشر شده علامه به زبان عربی

۱. رسائل سبعه.

شامل: ۱. البرهان (۱۳۴۹ ق) ۲. المغالطه (۱۳۴۹) ۳. التركيب (۱۳۴۸)

۴. التحليل (۱۳۴۸) ۵. الاعتباريات (۱۳۴۸) ۶. المنامات و النبوات (۱۳۵۰)

۷. الزوره و الفعل (۱۳۷۳).

۲. سنن النبي (۱۳۵۰ ق)

۳. رسائل التوحيديه (۱۳۶۱ ق)

شامل: ۱. التوحيد ۲. الاسماء ۳. الافعال ۴. الوسائط ۵. الانسان قبل الدنيا

۶. الانسان في الدنيا ۷. انسان بعد الدنيا.

۴. حاشيه الكفايه (۱۳۶۸ ق).

۵. تعليقه على بحار الانوار (۱۳۷۰ ق)

۶. تعليقه على الاصول من الكافي (قبل از ۱۳۷۵ ق)

۷. تعليقه واحده على مرآه العقول (قبل از ۱۳۷۶ هـ. ق.).

۸. تعليقه على الاسفار الاربعه (قبل از ۱۳۷۸ ق).

۹. علي عليه السلام و الفلسفه الالهيه (۱۳۷۹ ق)

۱۰. رساله في التوحيد (۱۳۸۹ ق)

۱۱. رساله في العلم (۱۳۸۹ ق)

۱۲. بدايه الحكمه (۱۳۹۰ ق)

۱۳. الميزان في تفسير القرآن، ۲۰ جلد (پایان تألیف ۱۳۹۲ ق)

۱۴. نهايه الحكمه (۱۳۹۵ ق)

۱۵. رساله الولايه (بي تاريخ)

۱۶. رساله في علم النبي ﷺ و الامام عليه السلام بالغيب (بي تاريخ)

۱۷. مقدمه یا تقریظ بر:

المراقبات از میرزا جواد ملکی تبریزی؛ - وسائل الشیعه از حر عاملی؛ - نور الثقلین حویزی؛ - تفسیر عیاشی؛ - مفاهیم القرآن از جعفر سبحانی؛ - التقریظ علی الفرقان فی تفسیر القرآن از محمد صادقی؛ - محاسبه النفس لابن طاووس و الکفعمی و کشف الذبیه من احکام الغیبه للشهید الثاني.

۲. آثار منتشر شده علامه به زبان فارسی

۱. اصول فایده و روش رئالیسم شیعه در اسلام (۱۳۴۸ ش)

۲. قرآن در اسلام (۱۳۵۳)

۳. تذهیلات و محاکمات بر سه مکتوب سید احمد کربلایی و شیخ محمد حسین غروی اصفهانی در مورد بی‌بی از شیخ عطار

۴. شیعه: مجموعه مذاکرات با پروفیسور هانری کربن فرانسوی (۱۳۳۸ ش)

۵. رسالت تشیع در دنیای امروز: گفتگویی دیگر با هانری کربن (۱۳۴۰ ش)

۶. آموزش دین: برای کودکان

۷. بررسی‌های اسلامی، جلد اول

۸. اسلام و انسان معاصر (جلد دوم بررسی‌های اسلامی)

۹. بررسی‌های اسلامی جلد سوم (۹۶ صفحه اول آن)

۱۰. اشعار

۱۱. دو کتاب مه‌رتابان و لب‌اللباب به صورت نقل به مضمون بعضی

آراء علامه را پی می‌گیرد.

۱۲. مقدمه و تقریظ بر: ۱. روش اندیشه از شهید محمد مفتاح؛ ۲. عشق

و رستگاری از احمد زمردیان؛ داستان زنده‌ها از عبدالکرم اقدمی؛ ۴. بشارت

عهدین؛ ۵. کتابی در مورد حج؛ ۶. شرح زندگانی ملا جلال الدین دوانی، نوشته علی دوانی؛ ۷. جنایات تهمت نوشته سید عبدالرضا حجازی.

۱۳. چند یادداشت مختصر: ۱. پاسخ علامه به سوالی درباره امام علیه السلام در ۳ صفحه متن سوال چنین است: «علم امام چیست؟ و تا چه حدی می‌باشد؟ آیا امام علم به مرگ خود دارد - که چگونه و به چه طریق کشته خواهد شد - حتی علم به ساعت و شب یا روز مرگ خود دارد؟»؛ ۲. سه دستور العمل اخلاقی؛ ۳. نامه‌ای در چند سطر درباره استاد سید محمد محیط طباطبائی؛ ۴. دست پوشالی و دست نشاندگی به نام اسرائیل؛ ۵. گفتگویی با استاد درباره شهید مطهری؛ ۶. دو اظهار نظر مختصر درباره بعضی از آثار دکتر علی شریعتی؛ ۷. توضیحی درباره اظهار نظر یاد شده در پاسخ یک نامه.

۱۴. همچنین علامه طباطبائی در امضاء کنندگان اعلامیه‌های ذیل است: نظریه مراجع تقلید و آیات عظام - بره علمیه قم راجع به تصویب نامه مخالف شرع و قانون دولت. تاریخ امن اعلامیه دو صفحه‌ای ظاهراً ۱۳۴۱ هجری شمسی و در مخالفت با وکالت زنان در مجالس تقنینیه زمان شاه است. بیانیه در حمایت از مردم فلسطین همراه با اعلام حساب بانکی برای کمک به آنان است.

۳. آثار منتشر نشده یا در معرض انتشار علامه

رساله‌ای در مبدأ و معاد - رساله‌ای در نبوت - رساله‌ای در عشق - رساله‌ای در مشتقات - حاشیه بر مکاسب شیخ انصاری - سلسله انساب طباطبائیان در آذربایجان - منظومه‌ای در خط نستعلیق در پایان، اینجانب بر خود فرض می‌دانم ضمن تقدیر از نویسندگان و پژوهشگران محترم این اثر، تقدیر و تشکر ویژه خود را از مسئولان

محترم همایش فقه حکومتی؛ از جمله جناب حجة الاسلام آقای دکتر عباسی رئیس محترم بخش سیاسی همایش؛ جناب حجة الاسلام آقای قاسمی مدیر محترم اجرایی همایش و جناب آقای عرب کارشناس اجرایی همایش اعلام نمایم.

«و ما لکم من نعمه فمّن الله»

مهدی امیدی

رئیس هیأت علمی مؤسسه آموزشی، پژوهشی امام خمینی رحمته الله علیه

فروردین ۱۳۹۵